

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
Odsjek za povijest

Marija Vugrinec

RAZVOJ SELA U SREDNJEM VIJEKU

Diplomski rad

Mentori:

dr. sc. Borislav Grgin, dr.sc. Hrvoje Gračanin

Zagreb, veljača 2018.

SADRŽAJ

UVOD.....	3
1. SELO KAO ŽIVOTNI PROSTOR I PROIZVODNA JEDINICA.....	5
1.1 TIPOVI I OBLICI SELA KAO NASELJA U SREDNJEM VIJEKU.....	5
1.2 UNUTARNJA ORGANIZACIJA SELA KAO PROIZVODNE JEDINICE.....	5
1.3 UTJECAJ DEMOGRAFSKIH PROMJENA NA SELO.....	7
1.4 SELO KAO SUDIONIK NA SREDNJOVJEKOVNOM TRŽIŠTU I ODNOS S GRADOM.....	12
2. SELJAŠTVO KAO DRUŠTVENA GRUPA.....	15
2.1 TEMELJI SREDNJOVJEKOVNOG SELJAŠTVA.....	15
2.2 RAZVOJ I DEFINIRANJE SELJAŠTVA KAO STALEŽA.....	16
2.3 OBVEZE SELJAKA U SKLOPU VLASTELINSKOG SUSTAVA.....	17
2.4 BUNE I OTPORI SELJAKA.....	23
2.5 SELJAŠTVO U OČIMA DRUGIH DRUŠTVENIH GRUPA - PLEMSTVA, SVEĆENSTVA I GRAĐANSTVA.....	26
3. POLJOPRIVREDA U SREDNJEM VIJEKU.....	27
3.1 POLJOPRIVREDNE KULTURE I TEHNIKE OBRADE TLA U RANOM SREDNJEM VIJEKU.....	27
3.2 POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U RAZVIJENOM I KASNOM SREDNJEM VIJEKU.....	30
ZAKLJUČAK.....	33
LITERATURA.....	36

UVOD

Tema rada je selo i njegov razvoj u razdoblju srednjeg vijeka. Termin 'selo' podrazumijevam kao životni prostor u kojem se stanovništvo bavi poljoprivredom i stočarstvom. S obzirom na dugačak vremenski period srednjeg vijeka, u radu su najviše zastupljeni podaci za razdoblje razvijenog srednjeg vijeka, a prostorni okvir istraživanja odnosi se na područje nekadašnjeg Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti izuzevši njegove istočne dijelove. Iako je najviše zastupljeno razdoblje razvijenog srednjeg vijeka, dijakronijskim pristupom pokušala sam obuhvatiti ranija i kasnija razdoblja.

Glavni ciljevi rada su prikaz sela kao životnog prostora i najvažnije proizvodne jedinice srednjeg vijeka te društveni i ekonomski razvoj njegovog stanovništva kroz srednji vijek.

Struktura rada oblikovana je na način da se dobiju odgovori na glavna istraživačka pitanja:

- Na koji način se selo razvijalo kao životni prostor i kako su na taj razvoj utjecale ostale pojave (demografske promjene, kolonizacijski proces, razvoj gradova i tržišta)?
- Kakav je bio društveni i ekonomski položaj stanovništva sela unutar feudalnog društva, koje su bile njihove obveze i prava?
- Kako su demografske promjene i kolonizacija novih prostora utjecale na definiranje seljaštva kao staleža i njegov položaj u društvu?
- Koje su bile poljoprivredne tehnike i načini proizvodnje u srednjem vijeku?

Kao polaznu točku za prikupljanje podataka, korsitila sam studiju *Peasants in the Middle Ages*, njemačkog povjesničara Wenera Rösenera. U toj studiji autor prikazuje razvoj seljaštva kao staleža i sela kao životnog prostora obuhvaćajući društvene, socijalne i gospodarske aspekte. Navodi i ostale povjesničare te njihova djela koji se bave istom problematikom. Najveći dio studije se odnosi na njemačko govorno područje.

Kako bi dobila podatke i za ostala područja koristila sam članke pojedinih povjesničara koji su se bavili pitanjem sela iz svezaka zbornika radova *The New Cambridge Medieval History*.

Iz monografija *Every Day Life in Medieval England*, Christophera Dyera i *Life in the Middle Ages from the Seventh to the Thirteenth Century*, Hans-Werner Goetza koristila sam samo neke podatke za usporedbu s ostalima.

Od radova hrvatskih povjesničara, koristila sam monografiju *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* Ive Goldsteina i Borislava Grgina.

Razlog korištenja stranih radova leži u činjenici što u hrvatskoj historiografiji tema srednjovjekovnog sela nije toliko zastupljena i detaljno obrađena. Vrijedi spomenuti studiju

Tomislava Raukara *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja* koja donosi podatke o promjenama u gospodarskom i pravnom položaju sela u razvijenom i kasnom srednjem vijeku za dijelove južne Hrvatske (područje između Cetine i Zrmanje) potkrepljujući ih povijesnim izvorima.

Glavni motiv za odabir ove teme je moj osobni interes i fascinacija običnim čovjekom-stanovnikom sela- seljakom i njegovim postepenim, iako nikad potpuno ravnopravno priznatim članom društva, ne u pravnom, već društvenom aspektu. (I danas izraz 'seljak' u kolokvijalnom govoru ima negativan i uvredljiv ton.)

1. SELO KAO ŽIVOTNI PROSTOR I PROIZVODNA JEDINICA

1.1 TIPOVI I OBLICI SELA KAO NASELJA U SREDNJEM VIJEKU

Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima, moguće je razlikovati dvije vrste naselja. Za starija srednjovjekovna naselja karakteristično je nesistematično grupiranje kuća i popratnih nastamba čiji tlocrti ne svjedoče o promišljenom planiranju gradnje te se čini da su mnoga od tih naselja razvijana kroz duži vremenski period. Većina tih naselja sastojala se od nekolicine kuća. Sela su bila okružena malim poljima koja su puštana na ugar. Odmah iza polja najčešće se nastavljala šuma.

Kasniji tip naselja, tj. sela, predstavljaju sela koja karakteriziraju planirani i sistematični oblici. Prema obliku su mogla biti kružna, linearna ili nuklearna sela. Većina takvih sela osnovana je u masovnome kolonizacijskom pokretu u razvijenom srednjem vijeku.¹ Nekoliko je tipa takvih naselja koja opisuju Werner Rösener i Hans-Werner Goetz. Ona su karakteristična za njemačka područja. Nastala su raskršćivanjem još neobradivih površina i kolonizacijom. Za regiju oko rijeka Elbe i Saale karakteristična su bila naselja kružnog oblika s otvorenim centrom u sredini naselja i kućama oko njega, za njih se koristi naziv *Rundling*. Drugi oblik naselja su ušorena sela - gdje su zgrade smještene u ravnoj liniji uz cestu, a iza njih su bile obradive površine, u literaturi poznata pod nazivom *Hufendorf*. U nekim slučajevima, ulica se proširuje u trg na sredini sela na kojemu se nalazi crkva ili jezero, takav se tip naziva *Angerdorf*.²

U Engleskoj su zastupljena dva oblika naselja - nuklearna i raspršena (od eng. *dispersed*) sela. I na tome području nuklearna sela karakteriziraju otvorena polja i rotacija usjeva, dok su kod raspršenih naselja polja u pravila bila ograđena, nisu bila pravilnog oblika, i udaljenost između kuća je veća. Raspršena sela obuhvaćaju veće područje i karakteristična su za šumovite predjele Engleske.³

1.2 UNUTARNJA ORGANIZACIJA SELA KAO PROIZVODNE JEDINICE

Općenito se može reći kako je najrasprostranjeniji oblik sela u razvijenom srednjem vijeku bilo nuklearno selo (njem. *Haufendorf*). Oblik takvoga sela sastojao se od tri dijela; u središtu,

¹ W. Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, Bodmin, Cornwall 1996, 60.

² H. W. Goetz, *Life in the Middle Ages from the Seventh to the Thirteenth Century*, London 1993, 129.

³ C. Dyer, *Every Day Life in Medieval England*, London 2000, 47.

odnosno u centru sela nalazile su se kuće i radne površine povezane mrežom puteva. Ograđeni vrtovi bili su smješteni odmah pored ograđenih kuća. Te je vrtove svaka seljačka obitelj samostalno obrađivala, bili su njezino privatno vlasništvo. Obradiva zemlja izvan seoskoga centra bila je podijeljena u mnoštvo 'otvorenih polja' (eng. *open fields*, njem. *Gewanne*) koja su opet bila podijeljena u manje obradive površine. U pravilu je svaki seljak brinuo za barem jednu površinu unutar svakoga takvog otvorenog polja. Zbog toga što su neke površine bile u sredini polja, prilaz njima bio je moguć jedino prelaskom susjedovoga polje. U većini se sela zemlja obrađivala prema tropoljnome sistemu. Tropoljni sistem je poljoprivredna metoda korištena za postizanje najveće moguće plodnosti tla. Zemlja je bila podijeljena na tri dijela od kojih bi se svake godine jedan komad ostavio na ugaru, a na ostala dva su se izmjenjivali zimski i ljetni usjevi.⁴

Zemlju je djelomično obrađivao seljak samostalno, a djelomično ju je obrađivala cijela zajednica. U većini je sela obrada zemlje bila strogo regulirana. Seoski starješina ili skupina vodećih seljaka odredila bi vrijeme sjetve, žetve, kao i postavljanje ograda za zaštitu usjeva te njihovo micanje u vrijeme žetve kako bi sva stoka mogla pasti na požetim poljima. Seljaci koji se nisu pridržavali roka za žetvu morali su biti svjesni činjenice da će im stoka najvjerojatnije uništiti usjeve. Dakle, svaki je seljak bio čvrsto vezan poljoprivrednim dogovorima i ovisan o zajednici.

U treću sferu spada zajednička zemlja (*Allmende*). U pravilu je ona bila najudaljenija od centra. Sastojala se od pašnjaka i šume i bila je korištena kolektivno od svih članova zajednice. Služila je za ispašu stoke, nabavku drva za izradu kućnog namještaja, oruđa i kućnog ogrjeva, skupljanje meda te divljih bobica.⁵

Oblikovanje sela bilo je obilježeno mnoštvom varijanti i iznimaka tako da je arheolozima i povjesničarima teško doći do zajedničkoga koncenzusa.⁶

Ipak, postoje značajke koje su pronađene gotovo posvuda u naseljima nastalima do 1200. godine, a odnose se na unutarnju strukturu sela, bez obzira bilo ono smješteno na brdu u Italiji ili u njemačkoj ravnici. Ti su zajednički elementi: središnji trg, ili mjesto za okupljanje, nazvano različito ovisno o regiji (tal. *area*, *foro*, franc. *couderc*) a kojemu bi se okupljali stariji i punoljetni članovi zajednice, obično ispod brijesta ili lipe te su se na tome mjestu donosile odluke vezane za zajednicu. Na tome bi se mjestu nalazila i tržnica, tamo bi se

⁴ Rösener, *Peasants*, 46.

⁵ *ibid.*

⁶ R. Fossier, „Rural economy and country life“, u: D. Luscombe, J. Riley-Smith (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. IV, Part I, Cambridge 2004, 22.

okupljalo stado prije odlaska na ispašu, tj. to je bilo mjesto odvijanja društvenoga života zajednice.

Drugi oblik koji svjedoči o stabilnosti komunalne zajednice je pojava mjesnih obrta i zajedničkih javnih prostora. To su bile kovačnice, zdenci, praone, zahodske jame, dok su mlinovi obično bili odvojeni. Zatim, iz tekstova XIII. stoljeća i arheoloških dokaza saznaje se da su sela počela označavati svoje teritorije križevima, gradskim tornjevima, a ponekad i palisadama odvajajući ih tako od polja.

S obzirom na polagani razvoj reguliranih prava i običaja između vlastelina i seljaka, seljaštvo je bilo u problematičnom položaju. Tražili su način kako osigurati vlastiti mir kroz obranu vlastitoga teritorija. Vjerojatno je opravdano tretirati udruženja naselja sjeverne Francuske, mediteranskih i njemačkih područja koja su se pojavila između 1000. i 1200. godine, kao način reguliranja prava stanovištva, a time i zaštitu zajednice.⁷

1.3 UTJECAJ DEMOGRAFSKIH PROMJENA NA SELO

Početak razvijenoga srednjeg vijeka, nakon brojnih barbarskih napada, poput invazije Normana u X. i XI. stoljeću, Saracena do kraja XI. stoljeća i Mađara, dolazi do porasta populacije. Uzroci su brojni: bolji klimatski uvjeti u zapadnoj Europi, mirnije političko razdoblje (uvedena je i provođena institucija Božjeg mira, a i društveni je poredak postao stabilniji) te poboljšanja u poljoprivrednoj tehnici i alatu, što je s vremenom omogućilo proizvodnju viškova hrane. Za razdoblje XI. i XII. stoljeća značajna su bila dva fenomena koja su, ako ne razlozi, onda barem preduvjeti za ekonomski uzlet Europe. To su bili dramatičan porast populacije i do tad još nečuvano bujanje poljoprivredne proizvodnje. Taj općeniti porast populacije odražavao se kroz osnivanje novih gradova i sela te u kolonizaciji dotad još neosvojenih područja. Proces je zabilježen kod Kelta, Germana, stanovnika Iberskog poluotoka, Skandinavaca, Talijana i Slavena i takav sličan prodor energije neće se u Europi pojaviti do kraja XVIII. stoljeća.⁸

Svjedočanstva o porastu populacije nalaze se u crkvenim arhivima koji su puni lista o zakupnicima i poreznim obveznicima, zatim postoji veliki broj ugovora koji bilježe transakciju zemlje, prodaju, zakupe ili poklone. Ipak, jedan izvor zaslužuje biti posebno imenovan. Radi se o *Domesday Book*, rukopisu koji donosi opći imovinski popis i pruža izvrsne informacije o Engleskoj u XI. stoljeću. Podaci su prikupljeni kroz period od 20

⁷ ibid., 23.

⁸ Fossier, 2004, 12.

godina, a pothvat je inicirao Vilim Osvajač nakon što je pokorio britanske otoke 1066. godine. Uz pisane, i arheološki izvori pronađeni istraživanjem groblja u Skandinaviji, Irskoj, Mađarskoj i Poljskoj također bilježe povećanje pronađenih ljudskih ostataka - kostiju, zahvaljujući praksi pokapanja u drvenim sanducima.

Američki, njemački i talijanski istraživači nagađali su o broju sveukupne zapadnoeuropske populacije između 1050. i 1200. godine. Njihove procjene variraju dramatično, po nekima je populacija iznosila između 40 ili 55 milijuna, dok su drugi smatrali da je taj broj dosežao do 60 ili 65 milijuna. Ako se promatra odvojeno, stanovništvo većih teritorija bilo je u porastu, u slučaju britanskih otoka s jedan i pol na preko dva milijuna, Francuske sa šest na devet milijuna, Njemačke i Italije s pet na sedam milijuna; prema tome, porast je bio 50%, da bi u 13. stoljeću dosegnuo 100 ili 150%. Dakle, u razdoblju od 1000. do 1300. godine, populacija zapadne Europe se udvostručila, a ponegdje čak i učetverostručila.⁹

Međutim, rast populacije ne bi bio moguć da u isto vrijeme nije došlo i do poboljšanja u poljoprivrednoj tehnici koja su omogućila i veće prihode od zemljoradnje, tj. hranu za rastuće stanovništvo.

S obzirom na porast broja stanovništva bilo je potrebno i proširiti životni prostor jer su dotadašnja sela postala prenapučena. Smatra se kako je kultiviranje dotad još neobrađenih područja započelo u razdoblju između sredine XI. i trajalo do sredine XIV. stoljeća, a glavni su izvori tekstovi koji se referiraju na tužbe o desetinama koje je potrebno platiti za iskrčenu zemlju, zatim ugovori koji se tiču dogovora o novim pašnjacima, oranju određenoga pojasa šume, nametanju određenih poreza, najčešće u obliku uroda žetve. Međutim, ti tekstovi, čije očuvanje možemo zahvaliti crkvi, općenito se odnose na bogate. Zato je bitno naglasiti da je ključna stvar oko novih naseljavanja bila ta što su seljaci, njihove obitelji ili skupine seljana sami prionuli u proces raskršivanja tako što su potajice varali krađući brazde na neobrađenoj zemlji u nadi da vlastelinov službenik neće primjetiti. Nakon nekoliko godina površina zemlje dobivene na taj način dosegla bi hektar te se na njoj mogao osnovati manji posjed.

Potrebno je naglasiti i različitosti u oblicima nekultivirane zemlje, što je utjecalo na dugotrajnost i mukotrpnost samog procesa raskršivanja. U južnijim predjelima Europe gdje su nekultivirane površine bile prekrivene više ili manje gustom makijom, raskršivanje je uključivalo uništavanje šikare i trnja. Sjever Europe karakterizirala su teška tla s pješćanom ili kamenom podlogom prekrivena šumama hrasta i bukve te je prva faza u procesu raskršivanja bila njihova sječa. Kremenjačko tlo centralne Europe bilo je prekriveno bukvom i kestenom te

⁹ ibid., 13.

je sjeća ovog drveća bila nešto lakša od one na sjeveru kontinenta. O dugotrajnosti proces raskršivanja svjedoči i podatak da je tek nakon četiri do pet godina bilo moguće obaviti sjetvu na iskrčenome tlu.¹⁰

Najprije su bila kolonizirana područja koja su se nalazila u neposrednoj blizini postojećih sela i u dolinama francuskih rijeka Rhône i Saône te regije na zapadu i jugozapadu Francuske (Poitou i Akvitanija). Početkom XII. stoljeća započela je kolonizacija sjeverne Francuske, Italije, šumovitih predjela sjeverne i jugoistočne Njemačke te istočnih i jugoistočnih područja Engleske (Weald, Sussex i Istočna Anglija). Nakon 1050. godine na Siciliji i u Kataloniji započelo je osvajanje planinskih obronaka građenjem terasa poduprtih niskim kamenim zidovima i odvodnim kanalima na kojima su uzgajani vinogradi, maslinici i polja prosa. Građenjem brana započelo je racionalno eksploatiranje područja rijeka Loire, Po i Arno.¹¹ Do 1250. godine u većini regija završen je proces raskršivanja, ali nastavljeno je protezanje, širenje poldera duž Sjevernoga mora, dok je Istočna Europa još uvijek privlačila veliki broj došljaka i nudila nemjerljive prilike za kultivaciju tla. Prema procjenama, kolonizacijskim procesom je za trećinu, ili čak i više, porasla količina obradivoga zemljišta u Europi sjeverno od Alpa i Pirineja i zapadno od Labe.¹²

Nakon stoljeća snažnoga rasta, stanovništvo Europe opalo je krajem XIII. stoljeća i vjerojatno nastavilo znatno opadati i u XIV. stoljeću čak i prije gubitaka nanesenih zbog Crne smrti, pandemije kuge koja je usmrtila velik dio populacije srednjovjekovne Europe. Razdoblje velike gladi koje je poharalo skoro cijelu sjevernu Europu počelo je 1315. godine i nije popuštalo do 1322. godine, a uzrok joj je bio serija ekstremno kišovitih ljeta i hladnih zima. Smrt otprilike 40% populacije Europe između 1348. i 1350. godine imala je neposredan utjecaj na strukturu poljoprivrednoga društva. Svugdje, uz iznimku od nekoliko regija koje iz nekih razloga Crna smrt nije razorila, iznenadno demografsko opadanje utjecalo je na cijene i nadnice, a time i na vrijednost zemlje i odnose između gospodara i seljaka. Time je došlo do dugoročnih ekonomskih i socijalnih poremećaja i promjena. Do 1400. godine pad populacije bio je kontinuiran, i to veći u ruralnim područjima nego u gradovima. Utvrđeno je da je preko 3000 sela u različitim razdobljima napušteno u Engleskoj. U njemačkim regijama kao što su Tiringija, planinsko područje Švapske uz Dunav i sjeverna Brandenburška marka imale su stopu napuštenih sela od preko 40%. S druge strane, Rajnska oblast, također pogođena Crnom

¹⁰ ibid., 27.

¹¹ ibid., 28.

¹² I. Goldstein, B. Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb 2006, 228.

smrću, nije doživjela skoro nikakvo napuštanje sela. Njemačka je ukupno izgubila 25% svojih sela u razdoblju između 1300. i 1500. godine.¹³

Unatoč napuštanju sela i migraciji u gradove, opći pad populacije nije značio i proporcionalno napuštanje polja. Posljedice Crne smrti doprinijele su poboljšanju uvjeta onim članovima nižeg društvenog statusa koji su sada mogli znatno poboljšati svoju situaciju jer je bilo lakše doći do zemlje.

Dugoročno gledano, poljoprivredna ekonomija pala je u depresiju koja je utjecala i na ostale sektore. Promjene u cijenama i nadnicama, kao i kasnije zaoštavanje ekonomske krize u nekim su slučajevima povezane sa Crnom smrću, ali puno češće sa serijama epidemija koje su nastavile pogađati Europu. U većini istočne Europe posljedice Crne smrti označile su početak degradacije nekad slobodnih seljaka u status kmetova koji je potrajao još i u moderno doba.¹⁴

Dokazi iz Toskane, Engleske i povijesnih pokrajina Nizozemlja ukazuju na to da je većina mjesta iskusila između osam i dvanaest ozbiljnih epidemija kuge i ostalih bolesti u XV. stoljeću.¹⁵

Najnižu je razinu pad populacije u nekim regijama dosegao između 1420. i 1450. godine, a ukupni brojevi stanovništva smanjeni su za polovicu ili dvije trećine u odnosu na one koji su vrijedili prije Crne smrti. Iako se ne može utvrditi sa stopostotnom sigurnošću, broj stanovništva u Francuskoj pao je s 18 milijuna 1330. na ispod 10 milijuna 1450., a u Engleskoj sa 6 milijuna prije 1348. na 2.5-3 milijuna sredinom XV. stoljeća. Napuštanje naselja pratilo je demografsku krizu; u Njemačkoj je prije Crne smrti bilo 170,00 naselja, a u XIV. i XV. stoljeću ih je ostalo 130,000; gotovo četvrtina naselja je izumrla.

S obzirom da su naselja i polja bila napuštena, velik dio nekad obrađivane zemlje zarastao je u šikaru ili je, što je bio češći slučaj, korišten za pašnjake od kojih je stanovništvo imalo veće koristi. Jedan ili nekolicina pastira bili su potrebni za čuvanje stada te je uzgoj stoke bio isplativiji jer bi se njime izbjegli veliki troškovi za plaćanje radnika koji bi bili potrebni za uzgoj žitarica na istoj površini zemlje. U nekim mjestima promjena je bila potpuna, npr. u srednjoj Engleskoj veliki broj bivših sela pretvoren je u ograđene pašnjake.¹⁶ Zbog napuštanja ekstenzivnog obrađivanja polja, površina šuma se s vremenom oporavila, a došlo je i do

¹³ Paul Freedman, „Rural society“, u: M. Jones (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VI, Cambridge 2000, 89-93.

¹⁴ *ibid.*, 95.

¹⁵ C. Dyer, „Rural Europe“, u: C. Allmand (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VII, Cambridge 1998, 106.

¹⁶ *ibid.*, 107.

promjena u prehrani stanovništva. Iako su žitarice još uvijek sačinjavale osnovu prehrane, povećao se unos mesa po stanovniku. U većini Europe trendovi u ruralnoj ekonomiji bili su odraz oskudice. Cijene žitarica mijenjale su se iz godine u godinu ovisno o kvaliteti žetve ili ometanjima zbog ratova, no općenito je za prve tri četvrtine stoljeća zabilježen posvemašnji trend pada cijena. Cijene životinjskih proizvoda, kao što su maslac, vuna, meso, sir, su rasle ili padale, ali manje u odnosu na cijene žita. Iznos nadnica često je rastao, posebice ako se promatra u odnosu na količinu hrane koju je bilo moguće kupiti tim iznosom; radnici su bili rijetki i njihova je vrijednost porasla.¹⁷ Cijene manufakturnih proizvoda također su rasle u odnosu na cijene žita. Plemstvo se našlo u situaciji gdje su za svoje potrebe i želje morali platiti više nego što su zaradili od prodaje proizvoda sa svojih imanja.

Različita iskustva u različitim regijama izazivaju sumnje o tome može li samo demografska kriza biti jedino objašnjenje za promjene koje promatramo. Treba biti oprezan s pridavanjem tolikoga značenja prirodnim, ekološkim silama. Prvo, demografska slika Europe nije slijedila jedinstven obrazac. Epidemije kuge u XIV. stoljeću imale su ograničen utjecaj na dijelove Istočne Europe i Iberski poluotok, posebno Kastilju koja je u ranome XV. stoljeću zabilježila lagan porast stanovništva. Zatim, u zemljama koje su bile pogođene demografskim gubicima oporavak nije stigao u isto vrijeme. Na Siciliji se stanovništvo povećalo do 1450-ih godina, dok je u ruralnoj Toskani ekspanzija bila očita nakon 1460. godine. Francuske regije počele su se oporavljati sredinom stoljeća, dok engleska populacija nije doživjela pravu ekspanziju do XVI. stoljeća.

Promjene unutar populacije složen su fenomen koji djelomično ovisi o slučajnim epidemijama za koje postoji mnoštvo dokaza čak i u vrijeme porasta stanovništva, ali i o godinama kada se stupalo u brak, stopama fertiliteta koje su bile pod utjecajem socijalnih običaja i ekonomskih faktora kao što su dostupnost zemlje i zaposlenost.

Područja koja su se specijalizirala za stočarstvo ponekad se razilaze od trenda koji se normalno povezuje s demografskom krizom. Nasuprot pretpostavci da marginalna područja, koja su relativno kasno kolonizirana, pokazuju veću ranjivost kada je depopulacija u pitanju, raspršena naselja planinskih područja bila su dužega životnog vijeka od sela u nizinama koja su često nestajala.¹⁸ Takva su područja osobito lako razvijala seosku proizvodnju zbog blizine sirovina i viška slobodnog vremena kojeg je omogućavao pastoralni način života. Poveznica između visoravni i šuma s proizvodnjom pronalazi se svugdje; od rudarskih i područja s metalurškom proizvodnjom od Iberskog poluotoka do Njemačke, pa do tekstilnih područja

¹⁷ *ibid.*, 108.

¹⁸ *ibid.*, 112.

Yorkshirea i Essexa. Proučavanje povijesti različitih područja navodi da se izraz 'demografska kriza' najispravnije može koristiti za nizinska područja sklona obradivim površinama.

Prema kraju XV. stoljeća došlo je do povećanja broja stanovništva, ponegdje i vrlo brzo, osnovana su nova naselja (npr. u Švedskoj), obradive površine opet su se proširile na račun pašnjaka, povećao se broj malih seljačkih posjeda, a cijena nadnica je pala, dok se povećala cijena žitarica. Ipak, ni te značajke nisu pronađene svugdje.

Očita strukturalna promjena dogodila se u organizaciji proizvodnje, u uređivanju veza između socijalnih grupa, nezavisno o rastu ili padu demografskih okolnosti.¹⁹

1.4 SELO KAO SUDIONIK NA SREDNJOVJEKOVNOM TRŽIŠTU I ODNOS S GRADOM

U IX. i X. stoljeću povijest trgovine i gradova teško se može pratiti. Do 1000. godine bilo je vrlo malo trgovine koja nije bila lokalna, pa zato ni gradovi nisu mogli biti središta trgovine i obrtničke proizvodnje. Gradovi su najčešće bili isključivo siromašne rezidencije biskupa. Razlike između gradova i sela gotovo da nije ni bilo - jedina bitna razlika bila je posjedovanje gradskih zidina, iako su i neka sela imala drvene palisade.²⁰ Iz opisane situacije ipak su izuzeti gradovi u Italiji koji su uspjeli očuvati gradske funkcije u mnogo većoj mjeri nego oni na sjeveru kontinenta. Situacija se promijenila u XII. i XIII. stoljeću kada su gradovi postali važan čimbenik u ekonomskom životu. Naime, tijekom XI. i početkom XII. stoljeća uslijed poboljšanja u poljoprivrednim tehnikama koje su izravno utjecale na uvećanu proizvodnju hrane, a time i njezinih viškova, došlo je do značajnijih pomaka u tržišnoj ekonomiji. Povećan rast stanovništva, osvajanje novih prostora i osnivanje sela, proizvodnja viškova proizvoda, mogućnost pojedinih seljaka da se počnu intenzivnije baviti obrtom i trgovinom - to su čimbenici koji su utjecali na rast i razvoj gradova. S druge strane, razvojem povećane gospodarske aktivnosti gradova stvaralo se tržište za poljoprivredne proizvode. S razvojem trgovine i proizvodnih središta u pojedinim dijelovima Europe (naglasak na sjever Europe), dolazi i do veće pokretljivosti stanovništva, a time i stanovnika sela što je opet utjecalo na promjene unutra odnosa vlastelin - seljak o kojima će kasnije biti riječi.

Sve je vidljivija bila razlika između gradskih i seoskih naselja. Renesansa trgovine i koncentracija obrtničke proizvodnje u gradovima, oslobodila je selo tereta da mora proizvoditi sve što je potrebno za život. Zemljoradnički krajevi počeli su se specijalizirati za

¹⁹ ibid., 113.

²⁰ Goldstein, Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 229.

one kulture koje su najviše odgovarale klimatskim uvjetima i koje su donosile najveće prihode. Trgovina robom široke potrošnje doživljavala je polagan, ali vrlo stabilan rast. A upravo je roba široke potrošnje dovela do revolucije u ekonomskom životu. Srednjovjekovni je grad bio središte snažnog poljoprivrednog područja, seljaci su dolazili u njega prodati svoju robu i kupiti ono što nisu proizvodili. Dodatna su se bogatstva ostvarivala ukoliko su ti gradovi bili na važnim putevima ili su organizirali velike sajmove koji bi privukli mnogo trgovaca.²¹

XV. stoljeće dovelo je do još veće komercijalizacije i urbanizacije. U nekim regijama (posebno u sjevernoj Italiji i povijesnim pokrajinama Nizozemlja) trećina ili više populacije živjela je u gradovima, i jedan od petorice ljudi zarađivao je za život od industrije ili trgovine. Seljaci su bili potrošači, kao i proizvođači, povećana potražnja za jeftinom i srednje kvalitetnom odjećom te za željeznim alatima i onima domaće izrade, pomaže u objašnjavanju ekspanzije ruralne proizvodnje toga perioda.

Proizvodi za prodaju, koji su omogućavali proizvođačima plaćanje renti gotovinom i kupnju manufakturnih proizvoda, često su bili dobiveni na gospodarevom zemljištu i upravljanje njima bilo je velikim dijelom i u rukama seljaka. Odgovori na zahtjeve tržišta vidljivi su u promjenama kultura koje su se uzgajale; u Engleskoj je proizvodnja ječma porasla zbog konzumacije piva, jednako kao širenje vinograda u Njemačkoj zbog proizvodnje vina čiju konzumaciju si je sada mogao priuštiti veći broj ljudi. Tržište je također utjecalo na regionalnu specijalizaciju kultura; ekstenzivna kultivacija raži u sjeveroistočnoj Europi koja je opskrbljivala gradove povijesnih pokrajina Nizozemlja dopuštajući seljacima da odrede više zemlje za industrijsku proizvodnju. Povećani zahtjev za mesom, posebno govedinom, u jako naseljenim područjima povijesnih pokrajina Nizozemlja i Rajnske oblasti unaprijedio je široku trgovinu stokom. U Danskoj, Ugarskoj i Poljskoj uzgajali su životinje i onda ih odvodili na sajmove i mesnice u gradovima. U južnoj Europi specijalizacija u uzgoju stoke ohrabrila je razvoj društava koji su se bavili transhumantnim stočarstvom²² u Španjolskoj, Provansi, Toskani i južnoj Italiji. Sicilija se specijalizirala za proizvodnju žitarica na zapadu otoka, stočarstva na sjeveroistoku i vinogradarstva u obalnim područjima. Gradovi su utjecali na selo još izravnije ako su njihovi stanovnici kupovali seosku zemlju za osobne potrebe,

²¹ ibid., 233.

²² Transhumantno stočarstvo je način uzgoja stoke koji se sastoji od ljetne ispaše na većim nadmorskim visinama (planini) i povratku u nizinu (selo) za vrijeme zimskih mjeseci

također, mnogi su građani promijenili seosku ekonomiju ulaganjem u seosku industriju gradnjom mlinova za metalurgiju i proizvodnju papira, te ulaganjem u tekstilnu industriju.²³

Daljnji pritisak na selo predstavljala je i intervencija gradova u njihovo zaleđe. Gradovi su ponekad zahtijevali prava nad okolicom, bilo da grad vlada preko apsolutnog vlasničkog prava kao u sjevernoj Italiji ili da koristi samo svoju sudbenu vlast nad pojedincima kao što je bio slučaj u sjevernoj Europi. Posvuda su gradovi željeli osigurati što jeftiniju hranu za svoje stanovnike i koristili su se različitim načinima, npr. tvrdili su da centralna gradska tržnica može prodati sve proizvode iz okolice. U područjima gdje je plemstvo bilo slabo, npr. u Nizozemskoj, gradovi su preuzeli neke od uloga (davanje renta) koje su se prije povezivale s plemstvom. I konačno, i država je intervenirala u seosko društvo, kao u slučaju Katalonije.²⁴ Vladari željni zadržavanja prihoda i/ili izbjegavanja nereda, mogli su intervenirati u zaštiti seljaka. Intervencija je često značila pristajanje uz plemstvo kažnjavanjem pobunjenih seljaka i legalizacijom ograničavanja porasta nadnica. Samo je u rijetkim prilikama država promovirala ekonomski boljitak sela ili smirivanjem nereda ili micanjem prepreka za unutarnju trgovinu ili još direktnije, kao milanski vojvode koji su inicirali isušivanje i pospjegli sustav navodnjavanja radnjom kanala i ohrabrivanjem sadnje novih kultura kao što je dud.

Zagovornici teze o 'ekonomskom padu' u XV. stoljeću ukazuju na manjak tehničkih inovacija. Međutim, metode, ako i nisu bile inovativne za taj period, raširile su se baš tada. Industrijske biljke kao lan i vrbovnik (od kojeg se dobiva plava boja); stočne biljke kao bijela repa i kupusna repica; usjevi koji su bili stvoreni da omoguće nove potrošačke navike kao što su usjevi šećera, naranče, šafrana, hmelja i duda, uzgajali su se više nego prije. Novi vinogradi sađeni su u španjolskim regijama; povećana je korist od ribarstva poplavljanjem zemlje za umjetna jezera u Bavarskoj ili povećanjem zečjih skladišta u istočnoj Angliji. Livade su bile navodnjavane kako bi sijeno bilo kvalitetnije i više su se koristile kose nego srp prilikom košnje. Prilikom isušivanja zemlje u Nizozemskoj po prvi puta su se koristile pumpe pokretane mlinovima na vjetar.²⁵

Seljaci su u svome poslu osiguravanja hrane za sebe i ostale potrošače bili uspješni. Dosegnuti su neki vrlo visoki prihodi poput 18 hektolitara žita po hektaru ili 12 puta više od zasijanog sjemena u područjima intenzivne proizvodnje u sjevernoj Francuskoj i južnim povijesnim pokrajinama Nizozemlja. Općenito, međutim, urodi su obično iznosili polovicu

²³ Dyer, „Rural Europe“, 114.

²⁴ ibid., 118.

²⁵ ibid., 119.

upravo spomenutih primjera i imali su tendenciju pada odražavajući manjak radne snage i nedovoljan stimulans zbog niskih cijena. Gladna razdoblja između 1437.-1439. godine nisu bila popraćena dugačkim periodom loših godina. Možda visoki prihodi nisu bili ni potrebni. Takva situacija može biti potpomognuta s više čimbenika: dobrim vremenom, prilično uspješnom trgovinom, ali iznad svega, relativnim obiljem zemlje, i povećanjem produktivnosti radnika smanjenjem broja ljudi zaposlenih u poljoprivredi. Ukratko, poljoprivredni sistem razvio se dovoljno da zadovolji potrebe društva koje je o njemu ovisilo.

2. SELJAŠTVO KAO DRUŠTVENA GRUPA

2.1 TEMELJI SREDNJOVJEKOVNOG SELJAŠTVA

Rani srednji vijek ne prepoznaje koncept koji bi odgovarao onome što mi zovemo 'seljaštvo' (u smislu poljoprivrednika, opisujući stanovništvo koje se bavi poljoprivredom). Izvori iz toga razdoblja, kada spominju skupine ljudi vezane za poljoprivredu, koriste izraze *liberi*, *liti* i *servi*, u značenju slobodni, poluslobodni i robovi. Slobodni ljudi zajednički su prisustvovali vijećima i uživali sva prava, bili su posjednici vlastitih imanja koja su obrađivali. 'Neslobodni' (eng. *bondsmen*) nisu imali vlastitu imovinu i bili su ograničeni obvezama prema vlastelinu koji je bio i njihov osobni gospodar. U pravnome smislu, seljaštvo nije bila antička figura otporna na društvene promjene, već povijesna figura koja se pojavila u razvijenom srednjem vijeku. Izvori upućuju na to da se riječ 'seljak', pojavila tek kada su se, oni vezani za poljoprivredu, počeli pravno razlikovati od ratnika, vitezova i građana. Od XI. stoljeća, *milites*, *cives* i *rustici* postale su standardni pojmovi u pravnim tekstovima i tradicionalna razlika između *liberi* i *servi* je nestala.²⁶

Diferencijacija u 'društvo staleža' ubrzana je formiranjem profesionalnih vojnika (konjanika). Oni koji su posjedovali veći posjed i sluge (eng. *bondsmen*) imali su bolje uvjete od maloposjednika za formiranje vojske potrebne gospodaru. S vremenom su istisnuli manje zemljoposjednike koji si nisu mogli priuštiti veće izbjivanje izvan posjeda uzrokovano čestim vojnim pohodima franačkih kraljeva.

Dva su faktora pridonijela socijalnoj razlici između vojnika i seljaka i daljnoj diferencijaciji njihovih socijalnih uloga. Prvi faktor je posebna zaštita seljaka u slobodnim naseljima XI. i XII. stoljeća, a drugi je faktor uvođenje zabrane nošenja oružja za seljake.

²⁶ Rösener, *Peasants*, 12.

Dalje, zbog širenja feudalnoga sistema u karolinško doba, slobodni seljaci postali su podložnici feudalnog prava i vlastelina. Uz politički, feudalni i vojni razvoj, važne su bile i promjene u poljoprivredi i seljačkoj ekonomiji.

U gospodarskome smislu, seljaštvo je postojalo i ranije, kao poljoprivrednici i uzgajivači stoke, i imalo je utjecaja na rano srednjovjekovno društvo.²⁷

2.2 RAZVOJ I DEFINIRANJE SELJAŠTVA KAO STALEŽA

U razvijenom srednjem vijeku došlo je do definiranja seljaštva kao staleža. Semantička istraživanja riječi *gebure*, srednjovisokog njemačkog izraza za seljaka, pokazala su da je izvorno bio namijenjen za mještane sela i određenoga susjedstva. Tek je u XI. stoljeću izraz *gebure* počeo označavati seljaka u modernome smislu. Čini se kako je taj pomak u značenju popraćen oblikovanjem novih društvenih skupina i imanja s određenim obilježjima, kao što su *ministeriales* - službenici na imanjima iz statusa služinčadi, pripadnici viteškoga statusa i građanstvo u gradovima. U doba početka tog razvoja ruralnog stanovništva ono je također u sve većoj mjeri poistovjećivano sa svojim zanimanjem (vrstom posla koju su obavljali), s poslovima obavljanim u polju.

Socijalna i velika razlika društva razvijenog srednjeg vijeka i pojava seljaštva kao staleža blisko su povezane s temeljnim promjenama u strukturi naselja, ekonomije, ratovanja i političkih uloga koje su se dogodile između XI. i XII. stoljeća.

Postupno rastvaranje tradicionalnih struktura posjeda i njegove ekonomije, zajedno sa prelaskom sa naturalnih na novčane rente, olabavilo je veze između kmetova i vlastelina. U selima se razvoj manifestirao kroz pojavu seoske zajednice s novim socijalnim i ekonomskim formama koje su razlikovale grupe zakupnika i njihovih prava različitih gospodara. Došlo je do promjene tradicionalnog feudalnog sistema i poboljšanja prava seljaka. Tradicionalna socijalna razlika bazirana po rođenju poprimila je novi oblik. Stare razlike između slobodnih, poluslobodnih i neslobodnih seljaka izgubile su važnost pred promijenjenim društvenim i ekonomskim stanjem u selima razvijenog srednjeg vijeka. Uz to, postojale su i grupe slobodnih seljaka u novonaseljenim područjima koji su predstavljali 'međupoziciju' između velikog broja ovisnih seljaka i onoga što je ostalo od slobodnog seljaka ranog srednjeg vijeka. Tim kolonizatorima su garantirane velike slobode i prava zbog truda kojeg su morali uložiti u proces raskršćivanja. Tradicionalni vlastelinski posjed i njegove odgovarajuće kategorije

²⁷ Rösener, *Peasants*, 13.

postupno su se transformirale socijalnim spajanjem različitih društvenih grupa.²⁸ Zakonska asimilacija trajala je kroz XII. i XIII. stoljeće, a rezultat je bio stalež seljaštva s definiranim pravnim položajem. Ukratko, ekonomske razlike postale su važnije od starih pravnih razlika.

Preusmjeravanje seljačke ekonomije prema rastućem tržištu i gradskim centrima potaknula je proces ekonomskih razlika unutar seljaštva i stvaranje hijerarhije unutar staleža.²⁹

Povećanje broja stanovništva zahtijevalo je i veću količinu poljoprivrednog zemljišta kojeg ponekad nije bilo dovoljno.³⁰ Iz tog razloga došlo je do mrvljenja seoskog posjeda na manje jedinice koje često nisu proizvodile dovoljno da prehrane obitelj. Nakon privođenja novog tla kultivaciji, zakupnici prijašnjeg posjeda dobili su količinski površinu zemlje koja je odgovarala površini prijašnjeg posjeda. Na taj način je došlo do diferencijacije i različitosti unutar samog staleža seljaka koju su poticali bogatiji slojevi seljaštva i individualna mogućnosti za rad koja je ovisila o alatu kojim je seljak rapolagao i vrstom posla kojom se bavio. Dakle, samo su bogatiji seljaci, tj. zakupnici veće površine zemlje mogli iskoristiti napredak u poljoprivrednom alatu i rotaciji usjeva te prodati viškove na tržištu. Oni su često bili i vođe seoske zajednice, dok su siromašniji jedva imali da prežive te su se pretvarali u prosjake.

2.3 OBVEZE SELJAKA U SKLOPU VLASTELINSKOG SUSTAVA

Obveze seljaka prema vlastelinu/gospodaru rezultat su zavisnog položaja u kojem se seljak nalazi u odnosu na vlastelina. Ta vrsta zavisnog odnosa regulirana je unutar šireg društvenog sustava prava i obveza- feudalizma.

U širem smislu pojam 'feudalizam' obuhvaća 'feudalno društvo' koje je zasnovano na vezama čovjeka prema čovjeku. Sloj gospodara/ vlastelina koji su podčinjeni jedni drugima hijerarhijom veza zavisnosti, gospodari seljačkom masom koja obrađuje zemlju i stvara im

²⁸ ibid., 198.

²⁹ ibid., 199.

³⁰ U 13. stoljeću je nastavljen rast populacije, ali manje snažno nego u prijašnjem razdoblju tako da je stopa rasta pala za otprilike sa 15% na 10% između 1200. i 1300. godine. Također su zabilježeni periodi u kojima je stopa mortaliteta prilično visoka, godine 1257.-1258. Godine su bile ekstremno traumatične u zapadnoj Francuskoj i Engleskoj gdje su mnoge poplave bile uzrokom smrti. Bilo je i pojava epidemija (sedam u Engleskoj i četiri u povijesnoj regiji Nizozemske i Belgije poznatoj kao Low Countries) kao i gladi iako su sve bile lokalnog karaktera (šest u Escaut i Meuse regijama i sedam u Porajnju). Vidi G. Sivéry, „Rural society“, u: D. Abulafia (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. V, Cambridge 1999, 39.

uvjete za život. Tim sustavom obuhvaćene su ekonomske, društvene i političke razine društva.³¹

'Feudalno društvo' karakteristično je za one tipove društva gdje je poljoprivreda dominantan način privređivanja.³² Razvoj europskog feudalizma počinje u doba prvih Karolinga u VIII. stoljeću, kada je dodjela lena, s jedne strane, te uspostava osobnih vazalsko-seniorskih odnosa s druge, bila povezana.³³ Franačkim osvajanjima, potkraj VIII. i u samom početku IX. stoljeća priširio se prema Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj i dalje prema istoku, naprije u Ugarsku i neke slavenske zemlje. Normanskim osvajanjem Engleske 1066. godine proširio se i na to područje, a zatim u Irsku i Škotsku. Zahvaljujući Normanima, feudalni sistem je organiziran i u južnoj Italiji i na Siciliji. I križarske države na Bliskom istoku su bile organizirane po feudalnim principima.³⁴

Unutar društva u kojem postoji feudalizam stvaraju se različite grupe i slojevi koji zauzimaju i različite položaje u hijerarhijskoj strukturi društva. Vlasnici golemih površina zemlje (*dominus directus*) su prva kategorija. U drugu kategoriju svrstavaju se osobe kojima vlasnik dodjeljuje zemlju da bi se obradila; oni su koristveni vlasnici (*dominus utile*). Vazali su obvezni svome gospodaru vršiti službe višeg i odličnijeg reda, osobito one vojničkog karaktera. Da bi namaknuli sredstva za život i potrebe vojničke službe, vazali ustupaju dijelove zemlje drugim vazalima ili direktno kmetovima. Na kmetovima počiva cjelokupa proizvodnja u feudalizmu. Ovakvom raspodjelom zemlje, na posjedu feudalca se počinju razlikovati dvije vrste zemljišta: zemljište koje feudalac zadržava za sebe, obrađujući ga radnom snagom svojih kmetova (naziv u starom hrvatskom pravu za ovakav tip zemljišta je alodijalno zemljište); a drugo su zemljišta ustupljena kmetovima na obradu- kmetška selišta (*sessio colonialis*). Po broju kmetških selišta, a ne veličini površina, se cijenila vrijednost feudalnih posjeda.³⁵

Razlikujemo tri glavna načina koja su dovođila seljake u podređen i ovisan položaj vlastelinima. Ponekad su se, u zamjenu za vlastelinovu zaštitu, dobrovoljno predavali pod vlastelinovu vlast, zatim nasilno pokmećivanje seljaka i širenjem posjeda procesom raskrčivanja, a time onda i pokmećivanje seljaka tih prostora.³⁶

³¹ Goldstein, Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 150.

³² *ibid.*, 151.

³³ *ibid.*, 152.

³⁴ *ibid.*, 153.

³⁵ *ibid.*, 154.

³⁶ Rösener, *Peasants*, 19.

Prava i obveze kmetova ovisile su o njegovom pravnom i ekonomskom statusu kao i o veličini posjeda koje je imao u zakupu. Razlikujemo tri glavne skupine seljaka zakupnika. Oni koji žive na vlastelinovu imanju (*servi, manicipia*) bili su najnižeg socijalnog statusa. Po statusu i obvezama, bliski su im bili *servi casati*- živjeli su u vlastitim domovima (potleušicama) i posjedovali su mali komad vrta. Zadnja skupina su bili oni seljaci koji su dobili u zakup veći dio zemlje i pripadajuće zgrade (stambenu i gospodarske).³⁷

Postojala su tri osnovna oblika feudalne rente. Prva je bila obveza plaćanja zakupa za ustupljenu zemlju i zgrade na njoj. Druge su bile osobne pristojbe koje su proizlazile iz starih prava vlasništva nad osobom i kao zamjena za zaštitu koju je vlastelin pružao kmetu. Najčešće su ove pristojbe bile plaćane u naturi i odnosile su se na seljake koji nisu imali zakupljeni posjed. U treću skupinu spadaju javna davanja kao što je vojni porez (kao zamjena za vojnu službu) i desetina za crkvu.³⁸

Zakupnici posjeda bili su zaduženi za oranje na vlastelinovoj zemlji vlastitim plugom i životinjama, za žetvu i prikupljanje sijena, ispašu stoke i svinja. Oni koji su živjeli na vlastelinovu imanju bili su obvezni pomoći prilikom gore navedenih obveza. Uz to, sudjelovali su u svakodnevnim poslovima oko imanja (razni popravci na imanju, loženje vatre, priprema hrane i ostalo). Varijacije između vrsta pristojbi u naravi su bile još veće nego one u radnim obvezama. Pristojbe u naravi su uključivale žito, vino, perad, jaja, stoku i njihove proizvode, prihode sa vrta, zatim med, lan, vunu i tekstil.³⁹

Uz navedene rente, postojale su i pristojbe u posebnim prilikama kao što je smrt ili ženidba, pristojbe za korištenje mlina, krušne peći i ostalih gospodarskih postrojenja na posjedu. S razvojem tržišta i robne proizvodnje, radna obveza i davanja u naturi su zamijenjena novčanim rentama. U odnosu na obveze prema vlastelinu, položaj seljaka postaje neovisniji, a rad produktivniji.

Ipak, kolonizacijom novih prostora i osnivanja novih sela, ponekad se stanje seljaka i nametnutih obveza pogoršavalo. Npr. u Engleskoj gdje je oživljavanje individualnoga oblika obrađivanja zemlje (zadnja razina podzakupca) koje je bilo uspješno na otvorenim poljima, potaknulo gospodare da nametnu dužnosti seljacima koji su postali *villeins* i ne više slobodni. U sjevernoj Španjolskoj, Njemačkoj i Francuskoj seljaci su smatrani kmetovima čim bi se smjestili na posjed. Međutim, taj novi oblik kmetstva bio je vezan samo za posjed i nije se

³⁷ ibid., 214.

³⁸ ibid., 216.

³⁹ ibid., 215.

odnosio na djecu zakupnika čime se uvelike razlikovao od ranijega oblika kmetstva.⁴⁰ S druge strane, privilegije koje su bile zajamčene ljudima na novoiskrčenim područjima, prisiljavale su vlastelu čija se zemlja već duže vrijeme obrađivala da jamče osobnu slobodu svojim seljacima kako bi ih zadržali na posjedu.⁴¹ I, konačno, javni autoriteti (kraljevi, velikaši, vođe gradova) povukli su natrag od manjih feudalaca prigrabljene kraljevske privilegije (kriminalno pravo, mobilizacija ljudi, nepravedni porezi) čime su im smanjili moć i utjecaj. Povelje koje jamče slobodu pojedinačnom čovjeku su postojale, ali su puno brojnije bile one koje su jamčile slobodu skupinama ljudi. Također, i prodaja ruralnih proizvoda omogućavala je kupnju slobode.

Promjena socijalne strukture bila je temeljitija i dogodila se puno brže u onim područjima koji su prosperirali prodajom proizvoda, dok su područja bez aktivne trgovine i nemogućnosti da proizvedu značajne viškove zadržala tradicionalne značajke.

U regijama koje su aktivno sudjelovale u ekonomskom rastu, socijalni status baziran na socioprofesionalnim skupinama ili skupinama koje su se razlikovale po primanjima, puno brže, temeljitije i očitije je zamijenio klasifikaciju po rođenju i pravnom statusu.

Tipovi seljaka-zakupnika i farmi postali su diferencirani i u područjima koja su uživala veliku ekonomsku ekspanziju i bolje su uspostavila trgovačke aktivnosti. Međutim, razvoj nije bio jednakolik i moguće je razlikovati dva glavna područja.

Prvo područje odgovara južnom rubu Zapadne Europe i mediteranskim regijama čije su antičko nasljeđe i svjetovni običaji ostavili odgovornost za nabavljanje zaliha gradovima i njihovim vođama. Biskupi, bogati trgovci i plemići koji su živjeli u gradu zadržavali su vlasništvo nad zemljom. To su vlasništvo mogli sačuvati zahvaljujući zakupu posjeda (*share-croppingu*⁴²) koji je kmetovima dao nužne usjeve, stoku, alat i kapital te garantirao važan dio žetve, a vlasnici su zadržali kontrolu nad cijenama zaliha, osobito žita koje je obično znatno variralo za vrijeme gladi. *Share-cropping* je zabilježen i izvan Italije, u zapadnoj Francuskoj.⁴³ U sjeverozapadnoj Europi situacija je bila drugačija: gradski autoriteti ograničili su se na postavljanje maksimalnih tarifa u vremenima kada je porast cijena žita bio preekstreman, ali nisu kontrolirali nabavljanje hrane i sirovina; tu su odgovornost ostavili trgovcima i seljacima. Posljedice takve ekonomije bile su važne u svijetu proizvođača,

⁴⁰ Novonaseljena područja nastala isušivanjem močvara i gradnjom poldera su zbog napora uložених u te procese bila nagrađena većom autonomijom zajednice. Vidi Rösener, *Peasants*, 157.

⁴¹ Sivéry, „Rural society“, 43.

⁴² *Share-cropping* je odnos između vlasnika zemlje i njenog zakupca u kojemu vlasnik posjeda dopušta zakupniku obrađivanje zemlje u zamjenu za dio uroda (svakome jednak udio uroda).

⁴³ Sivéry „Rural society“, 44.

gospodara i seljaka. U Engleskoj su se gospodari vratili na direktno obrađivanje zemlje (*direct farming*), a na kontinentu su pod direktnim obrađivanjem bile šume i prerije, ali su velike površine polja bile dane za proizvodnju žitarica. Iz tih su razloga veleposjednici na kontinentu od XII. stoljeća bili svjesni povećanja cijena žitarica i koliko je lakše obaviti posao skupljom opremom kako bi se povećali prihodi. Pokazujući nepovjerenje prema novcu čija je vrijednost brzo opadala, preferirali su zakupnike koji su dio svojih dugovanja plaćali u naturi ili još bolje, udjelom od žetve. Takav tip seljaka zakupnika bio je mnogobrojan u područjima zahvalnima za proizvodnju žitarica, ili na onim posjedima koji su bili obrađivani kroz dugi period ili na područjima koja su tek nedavno bila kultivirana.

Usprkos tome, najrazvijeniji oblik poljoprivredne organizacije bilo je privremeno zakupno obrađivanje. Period zakupa obično je bio devet godina i nakon što bi to vrijeme isteklo, senior je imao mogućnost povratka na direktno obrađivanje, ali to se rijetko događalo.⁴⁴ Pojavio se novi tip seljaka, pravoga poduzetnika koji je posjedovao svoju stoku, opremu i kapital.

U područjima s dobrom financijskom situacijom razvila se ekonomija utemeljena na novcu i kreditu. Iznajmljivači su davali u zakup komad zemljišta i još su sebi osigurali udio od žetve. Seoska mikrodrustva u tim su regijama postala veoma kompleksna zahvaljujući različitosti profesionalnih kategorija i socijalnih grupa. Položaji su bili određeni ulogom koja je bila pretpostavljena svakoj osobi – lokalni senior, svećenik, seljaštvo podijeljeno u različite kategorije ovisno o vrsti zakupa, čestici koju je obrađivalo i rada koji je obavljalo.⁴⁵ Porastao je broj seoskih nadničara, pastira, sluškinja, ali i raznih administrativnih djelatnika (za vlasteline ili pomoćnike župniku), obrtnika (kovači, krovopokrivači, zidari) te proizvođača osnovnih proizvoda (mlinari, pekari). U određenome broju sela postojali su i ljudi specijalizirani za proizvodnju tekstila.

Osnovna razlika između vlastele i seljaka više nije bila određena statusom dobivenim po rođenju, veće je bila vezana i za tržišnu ekonomiju. Bilo je moguće biti seljak i bogat ili plemić u dugu. Pojavile su se različite socijalne grupe određene prihodima kojima su raspolagale: siromašni ljudi kojima je bila potrebna pomoć, radnici sa niskim plaćama, zatim radnici koji su mogli biti i vlasnici zemlje ili zakupnici većeg posjeda; u tu kategoriju pripadali su svećenici, pisari, pomoćnici seniora i manje važni seniori. Zatim grupa koja je uključivala bogate, velike uzgajivače stoke, poljoprivrednike s velikim posjedima, trgovce i

⁴⁴ *ibid.*, 45.

⁴⁵ *ibid.*, 46.

seniore srednjeg ranga, dok su seniori koji su bili vlasnici i po nekoliko posjeda spadali u posebnu kategoriju koja je sve manje bila integralni dio ruralnog društva.⁴⁶

Odnosi između seniora i seljaka nisu bili jednaki na cijelome europskom prostoru. Na obalama rijeka (na kojima su naselja ponekad postojala od prehistorijskih vremena), privilegirana područja karolinške *villae*, običaj poslušnosti gospodaru s lakoćom je prešao u seniorstvo feudalnoga perioda.⁴⁷

Na kontinentu u XIII. stoljeću seoske zajednice koje su imale povoljne uvjete za uzgoj žitarica rijetko su se protivile svojim seniorima koji su imenovali starješine sela izabrane iz seoskih redova. Nakon što su im neke parcele oduzeli kraljevski autoriteti, seniori su pronašli načina da zadrže svoju moć tako da su kontrolirali zajednička dobra (mlinove i peći) te vodili računa o pravilnoj rotaciji usjeva koja je bila potrebna za dobar urod. Takve seoske zajednice čvrsto su držale do običaja i prošlo je dosta vremena dok oni nisu bili zapisani.

Popisivanje običaja i privilegija sela nakon XIII. stoljeća (povelje o slobodi, pravni zapisi, popisi običaja) sprječavalo je zloupotrebu širenjem seniorovih prava, posebno ondje gdje je u pitanju bila zemlja.

Unutar sela stanovništvo se razlikovalo po statusu, veličini posjeda i obvezama koje su imali prema gospodaru. Model srednjovjekovnoga sela kao samodostatne jedinice s jednim gospodarem koji vlada jedinstvenim posjedom još manje vrijedi za XIV. stoljeće, nego što je vrijedilo za razvijeni srednji vijek. Stanovnici istoga sela često su bili zakupnici različitih vlastelina i postojale su velike razlike u veličini posjeda između seljaka.⁴⁸

XIV. stoljeće svjedoči o značajnom remećenju obitelji i zajednica općenito zbog visoke smrtnosti uzrokovane bolestima i epidemijama te proizlazeće ekonomske nestabilnosti. Veze u lokalnoj zajednici slabile su zbog povećanja mobilnosti stanovništva⁴⁹ i rastućega tržišta vezanoga za kupovinu i prodaju zemlje, te pogotovo demografskog opadanja i ekonomske stagnacije nakon 1350. godine. No, aktivno tržište zemlje ne mora nužno biti nekompatibilno s preživljavanjem određenih komunalnih institucija.⁵⁰

Iako se stanje seljaštva popravilo što se smanjenja renti i poboljšanja uvjeta zakupa tiče, gospodari su pokušavali što je duže moguće zadržati svoju moć i povlastice, a jednako tako su konstantno razvijali nove oblike dobivanja prihoda od seljaka, i time kod njih izazivali otpor.

⁴⁶ *ibid.*, 47.

⁴⁷ *ibid.*, 48.

⁴⁸ Freedman, „Rural Society“, 83.

⁴⁹ Posljedica toga je bilo udaljšavanje gospodara od direktnog upravljanja vlastitim posjedima, *ibid.*, 86.

⁵⁰ *ibid.*, 85.

Veličina posjeda varirala je zbog djelomične ovisnosti i o vlasnikovom proračunu i o najučinkovitijem i najprikladnijem opsegu proizvodnje. Velike količine zemlje (preko 40 hektara) bile su zastupljene u zapadnoj Engleskoj i sjevernoj Francuskoj, posjedi srednjih veličina (10 do 20 hektara) bili su najuspješniji u Languedocu i Normandiji, dok su mali posjedi nastavili 'živjeti' u povijesnim pokrajinama Nizozemlja i dijelovima sjeverne Italije. Neovisno o veličini posjeda, svi obrađivači zemlje prihvatili su inovacije u poljoprivredi i oruđu o čemu je već bilo riječi. Seosko društvo se mijenjalo, ali nejednako. U dijelovima južne Europe, kao što su Languedoc i Toskana, zbog manjka radne snage obitelji su formirale bliske i kompleksne jedinice pod patrijarhalnim vodstvom, dok su u sjevernijim krajevima, koji su bili oslabljeni demografskom krizom i migracijama, obitelji bile nuklearne. Iako su prema van seoske zajednice nastupale kao kohezivna jedinica, unutar njih samih dolazilo je do izrazitijega razlikovanja između bogatijih i siromašnijih seljaka te individualnih i zajedničkih interesa i konflikata. No, čini se da su seoske zajednice u XV. stoljeću ipak bile povezane, na što upućuje i briga za siromašnije pripadnike zajednice te su pokušale zaustaviti preambiciozne i sebične suseljene.⁵¹

2.4 BUNE I OTPORI SELJAKA

U razvijenom srednjem vijeku otpor seljaka prema feudalnom režimu manifestirao se u raznim oblicima. Od pružanja svakodnevnog pasivnog otpora (odbijanje rada), bijega na druga imanja pa pobuna i ratova. Tijekom XII. i XIII. stoljeća sve više seljaka je odbijalo plaćati pristojbe i obavljati radne obveze. Izbjegavanje radnih obveza bio je glavni način otpora jer je upravo o njima ovisilo funkcioniranje posjeda.⁵²

Razvojem gradova, tržišta i mogućnostima koje su se nudile u urbanim centrima, veliki broj seljaka je bježao s vlastelinskih posjeda. Također i u novo osnovanim područjima nudili su se bolji uvjeti i osobna sloboda za došljake. Naravno da su vlastelini zabranjivali takve pokušaje bijega raznim načinima ili bi nudili bolje uvjete onima koji su ostajali na posjedu.

Učvršćivanje sela kao zajednice i njegovih stanovnika potaknulo je veću spremnost da se odupru zahtjevima vlastelina. Rastuće samopuzdanje seljaštva rezultiralo je i češćim raspravama oko korištenja šuma i pašnjaka.

⁵¹ *ibid.*, 117.

⁵² Rösener, *Peasants*, 243.

Dolazilo je do sve češćih konflikata između seljaštva i vlastelina koji su pokušavali zadržati svoja prava. U XIII. i XIV. stoljeću područja Alpa i obale Sjevernog mora suočila su se sa snažnim konfliktima seoskih zajednica s jedne, i ambicioznih vlastelina, s druge strane.⁵³

Najpoznatija pobuna razvijenog srednjeg vijeka je ustanak seljaštva područja Stedinger protiv bremenskog nadbiskupa i oldenburških grofova s ciljem da zadrže svoju neovisnost. U XII. stoljeću područje rijeke Weser je bilo isušeno i kolonizirano, a za taj posao je bremenski nadbiskup je garantirao ekonomske, pravne i ostale povlastice te veći stupanj autonomije u nižim sudskim procesima. S obzirom na složenost procesa isušivanja i gradnje brana, seoska zajednica je razvila vlastitu administrativnu organizaciju. Međutim u narednom stoljeću došlo je do pokušaja nadbiskupa da suspregne autonomiju i smanji ranije garantina prava. Ustanak je započeo 1207. godine. Seljaci su pružali veliki otpor, 1231. su pobijedili križarsku vojsku kod Hemmelskampa, međutim 1234. su izgubili u bitci u blizini Altenescha.

Takav otpor su mogle pružiti samo one zajednice koje su imale čvrstu unutarnju organizaciju i vlastite institucije. Za razliku od seljaka s područja Stedingera, zajednice okruga Dirmarschen koje je također bilo pod autoritetom bremenskog nadbiskupa, uspjele su ne samo zadržati, već i proširiti svoju autonomiju.⁵⁴

U razdoblju kasnog srednjeg vijeka, najdramatičniji sukobi bili su ustanak francuskih žakerija 1358. i engleski ustanak 1381. godine. Ti ustanci su potresli dva kraljestva i imali kratkoročne, ali zastrašujuće uspjehe. Pobune se moraju razumjeti kad ih se poveže sa socijalnom i ekonomskom krizom XIV. stoljeća. U određenim su aspektima one također i posljedica zahvalnije situacije seljaštva u kojoj su oni bili bolje pozicionirani da postave svoje zahtjeve. Definitivno je jedna od karakteristika seljačkih buna nakon 1300. godine ta da nisu bile ograničene samo na lokalnu razinu i pritužbe, već su bile većih razmjera.⁵⁵ Francuska žakerija 1358. godine na suvremenike je ostavila veliki utjecaj djelomično stoga jer se dogodila u centru zemlje, ali i zato što je prvenstveno bila usmjerena protiv plemstva. Nastala je kao odgovor na pljačke francuskih, engleskih i navarskih trupa koje su harale selima, što je bila posljedica poraza kod Poitiersa (1356. godine). Otpor je započeo u svibnju 1358. kod Beauvaisa, ali ubrzo se pretvorio u sveopću bunu protiv plemića. Ime je buna dobila po navodnome vođi Jacquesu Bonhommeu. Međutim, kao vođa je bio identificiran određeni

⁵³ Rösener, *Peasants*, 245.

⁵⁴ *ibid.*, 247.

⁵⁵ Freedman, „Rural society“, 96.

Guillaume Calle koji je uhvaćen i okrunjen užarenom željeznom krunom. Plemstvo je uz vodstvo Ivana II. Zločestog od Navare pobunu brzo svladalo.⁵⁶

Engleska pobuna 1381. godine počela je kao odgovor na vladine napore da prikupi treću glavarinu u četiri godine, izglasanu od parlamenta 1380. godine. Pokret je započeo u sjeverozapadnom Essexu krajem svibnja te se proširio na Kent, istočnu Angliju, Hertfordshire, Cambridgeshire i na kraju djelomično u Sussex, Surrey i Middlesex. Dvije vojske krenule su put Londona: kentska, predvođena Watom Tylerom, i eseška.⁵⁷

Ustanici su uspjeli prisiliti 14-godišnjeg kralja na ukidanje kmetstva i izdavanje povelja koje jamče slobodu određenim seljacima, uklanjanje trgovinskih ograničenja i opću amnestiju, te fiksiranje iznosa rente određene površinom u ralima. Ustanici su se razišli relativno mirno, kasnije su neki pojedinci izvedeni pred sud, ali ustanak i njegovo gušenje bili su manje krvavi od onoga u Francuskoj.⁵⁸

Seljacima su namjeravali koristiti legalne načine protiv onoga što su smatrali samovoljnim ponašanjem svojih gospodara, radije nego napasti gospodstvo kao takvo. Mnoge od regija koje su entuzijastično sudjelovale u pobuni 1381. godine imale su iza sebe povijest parnica protiv kmetškoga statusa i obveza koja im se nametalo. Taj engleski primjer treba biti sagledan u odnosu na uvjete nastale nakon Crne smrti i epidemija koje su slijedile. Raniji sukobi zbog zakupničkih obveza bili su dodani zajedničkim pritužbama zbog samovolje na seniorskim i vladinim razinama, te su bili rezultat krize vrijednosti zemlje i kraljevskoga financiranja. Želja plemstva da odoli povećanju nadnica i da poveća svoje smanjene prihode na uštrb neslobodnog statusa svojih zakupnika sukobila se s očekivanjima seljaka za poboljšanjem uvjeta i otporom prema kmetstvu i njegovom ponižavanju. Gušenje ustanaka 1381. godine nije označio i kraj otpora seljaka; bilo je još nekoliko lokalnih pobuna između 1381. i 1405. godine, posebno u Kentu, Cheshireu i Yorkshireu.⁵⁹

XV. stoljeće bilježi više pobuna nego bilo koje stoljeće prije ili poslije. Često su se seljaci bunili protiv starih običaja koje su smatrali nepravednima i teškima. 'Loši' običaji, kao što je uzimanje dijela dobara ako je seljak umro bez oporuke ili nasljednika, konfisciranje pokretne imovine ako je seljakova žena počinila preljub i kažnjavanje seljaka čija je kuća izgorjela, bili su razlog zašto su se seljaci priključili civilnom ratu ohrabreni i od monarhije u Kataloniji

⁵⁶ *ibid.*, 97.

⁵⁷ *ibid.*, 98.

⁵⁸ *ibid.*, 99.

⁵⁹ *ibid.*, 100.

1462.- 1472. To se ponovno razbuktao 1484.- 1485., da bi ti običaji konačno bili napušteni 1486. godine.⁶⁰

Pobune protiv novih iznuđivanja uključivale su *Bundschuh* pokrete u Njemačkoj 1439. uzrokovane porezima i žalbama na sudska iskorištavanja, zatim *Irmandada* u Galiciji 1467. protiv rastućih seniorovih potraživanja i prisile te revolt u Normandiji 1434.-1436., gdje je otpor prema porezima bio još više zaoštren zahvaljujući činjenici da su poreze nametnuli engleski osvajači. Sukobi između gospodara i seljaka bili su karakteristični za Njemačku, gdje je u nekim regijama bilo namjera da se nametnu novi oblici kmetstva i prisvoje zajednička prava na šume i pašnjake. Otpor je dolazio iz seoskih zajednica. Vodili su ga imućniji seljaci koji su se dogovarali sa gospodarima oko običaja, a rezultati tih pregovora zabilježeni su u izvještajima o pravima i obvezama, u zakonicima *Weistümer*. Zajednica je mogla potpomoći takve pregovore zajedničkim akcijama, kao što je ponuda novca za kupnju zajedničke zemlje ili otkupljivanje gospodarevih prava ili odbijanje rente i dužnosti koji su bili predmeti prepiranja. Na istoku je takav otpor bio vođen od strane službenika koje je imenovao gospodar da upravljaju selom. Vidljiva je rastuća institucijska organizacija zajednica u to doba; u jugozapadnoj Francuskoj sela su imala konzule i skupštine kao i gradovi te su plaćala rente zajedno. Seljaci su bili ohrabreni u svojoj samosvijesti i neovisnosti poboljšanjem situacije i novim mogućnostima; njihova vjera u uspjeh vodila ih je u ustrajnosti u otporu prema autoritetima. Mnogi seljaci živjeli su pod slabim autoritetom gospodara, ili ga uopće nisu imali, a i oni kojima su gospodari uspjeli nametnuti određene obveze, bili su u mogućnosti kupiti zemlju, prodavati proizvode, i općenito donositi samostalne odluke vezane za poljoprivredu.⁶¹

2.5 SELJAŠTVO U OČIMA DRUGIH DRUŠTVENIH SKUPINA - PLEMSTVA, SVEĆENSTVA I GRAĐANSTVA

Srednjovjekovno društvo je samo sebe podijelilo na one koji mole (oratores), ratuju (bellatores) i one koji rade (laboratores). Jedino u takvoj podijeli seljaštvo je bilo priznato kao društvena grupa dok se nije i pravno formiralo kao stalež u razvijenom srednjem vijeku. S obzirom da su podatke o seljacima i njihovom načinu zapisivali pripadnici ostala dva staleža ne treba čuditi da su često opisivani vrlo negativno. U ranom srednjem vijeku nailazimo na izvori opisuju seljake kao strašne, opasne, neobrazovane, više slične

⁶⁰ Dyer, „Rurtal Europe“, 115.

⁶¹ ibid., 116.

životnjskom nego ljudskom obliku. Ipak, ni jedni od tih opisa ne preziru seljaka direktno. Opisi seljaka i njegovog rada vrijedili su pažnje; iako je rad bio produkt grijeha, istovremeno je bio i način kako zaslužiti svoje mjesto u raju.⁶²

S vremenom kako su pripadnici ostalih staleža bolje poznavali život seljaka, počeli su ih opisivati kao proždrljive, zavisne i škrte. Ono po čemu su se razlikovali od plemstva bila je i boja njihove odjeće (isključivo siva ili crna, osim za namješetnike na vlastelinovu posjedu) te kratko podšišana kosa. Jedna od važnih razlika u odnosu na plemstvo je bila i zabrana u nošenju oruđa tako da slikovni prikazi seljaka tog razdoblja prikazuju koje su oružje eventualno mogli posjedovati.

U literaturi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, seljaci su opisivani baš onako kako su izgledali.⁶³

Seljaštvo se često pojavljivalo kao motiv u fabulama, redovito u negativnom kontekstu, kao prostodušna i priglupa žrtva smiješnih dogodovština. Neki od gradskih pisaca su im ipak priznavali i izvjesnu dozu sirove lukavosti, ali ne smatrajući seljaka sebi ravnom osobom u bilo kojem slučaju. Opisi naklonjeni seljaštvu, s razumijevanjem njihova načina života, prava su rijetkost u XIII. stoljeću.⁶⁴

3. POLJOPRIVREDA U SREDNJEM VIJEKU

3.1 POLJOPRIVREDNE KULTURE I TEHNIKE OBRADE TLA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

U karolinškome razdoblju, od 750. godine pa nadalje, u mogućnosti smo sagledati seosko društvo pomnije, zahvaljujući polaganoj ekspanziji dokumentacije o privatnim transakcijama zemlje. S obzirom na veći broj povelja za pojedino područje ili čak jedno selo, njihove autore, vlasnike posjeda, moguće je jasnije promatrati kako međusobno prodaju zemlju, daruju lokalnu crkvu, daju u zakup seljacima ili vode parnice protiv suparnika⁶⁵. Dobro smo informirani o lokalnim društvima određenih europskih regija barem za dijelove VIII. i IX. stoljeća; za katalonske planine, južnu francusku provinciju Languedoc, Bretanju, jugozapadni Wales, južnu Burgundiju, srednju i gornju Rajnsku oblast, njemačku pokrajinu Hesse, alpske

⁶² Goetz, *Life in the Middle Ages*, 132.

⁶³ *ibid.*, 133.

⁶⁴ Goldstein, Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 360.

⁶⁵ C. Wickham, „Rural Society in Carolingian Europe“, u: R. McKitterick (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, 511.

brežuljke Alemanije (današnja Švicarska), Bavarsku, srednju dolinu rijeke Po, sjevernu Toskanu i centralne Apenine. Sjeverna Francuska, bogata po zapisima posjeda, još je bila relativno siromašna što se privatnih dokumenata tiče; a Engleska će još neko vrijeme ostati siromašna u jednome i drugom.⁶⁶

U razdoblju ranog srednjeg vijeka zbog nedovoljno razvijene trgovine, loših trgovačkih putova i opasnosti koje su na njima vrebale trgovce, hranu je bilo gotovo nemoguće kupiti. Upravo iz tog razloga selo je moralo proizvesti sve namirnice potrebne za život što je bilo krajnje neučinkovito jer su se trebale uzgajati i one kulture kojima klima nije pogodovala. Upravo iz tih razloga nije postojala nikakva specijalizacija kultura i svi su uzgajali sve. Žitarice i njihovi proizvodi sačinjavali su osnovu prehrane.

Najzahvalnija za uzgoj, a zbog toga i najrasprostranjenija žitarica koja se uzgajala bio je pir (vrsta prapšenice; lat. *Triticum spelta*), zahvaljujući tomu što njegov uzgoj nije zahtijevao točno određene klimatske uvjete i jako kvalitetno tlo. Za razliku od pira, uzgoj pšenice nije podnašao hladnu klimu te je ona bila najrasprostranjenija u velikim žitorodnim pojasevima zapadne Europe.⁶⁷ Raž je bila najrasprostranjenija žitarica u centralnoj Europi i sjevernoistočnoj Njemačkoj, jer je idealna za uzgoj na manje plodnim poljima. Kao i raž, zob je također rasla najviše sjeverno od Alpa jer bi narasla dovoljno brzo da bi se zasijala nakon duge zime te je bila otporna na vlagu. Uzgoj ječma bio je rasprostranjen po cijeloj Europi, od Skandinavije do Mediterana; njegova prilagodljivost na teške klimatske uvjete utjecala je na njegovu popularnost; od dugih vlažnih perioda na Mediteranu do dugačkih zima u sjevernim regijama. Količine žitarica dobivene žetvom bile su samo dva puta veće od posijanog.⁶⁸ Uzroci tako male produktivnosti leže u načinima obrade tla i nedostatku gnojiva. Nedostatak gnojiva koje je poboljšavalo kvalitetu tla bio je velik problem tijekom cijeloga srednjeg vijeka. Važnost gnojiva u procesu dobivanja hrane očituje se i u seoskom zakonu iz XIV. stoljeća u jugozapadnoj Njemačkoj u kojem je riječ 'odlagalište za gnojivo', bila sinonimom za seljačko imanje u cjelini.⁶⁹ Kako gnojiva nije bilo dovoljno, a zemlja se puno iscrpljivala zbog ekstenzivnog obrađivanja, postojala su alternativna rješenja poboljšavanja kvalitete tla. Iako je troljni sustav obrade tla najpoznatiji za razdoblje srednjeg vijeka, početak njegove šire primjene datira tek u XII. i XIII. stoljeće, tako da će o njegovim prednostima i glavnim karakteristikama kasnije biti riječi.

⁶⁶ *ibid.*, 512.

⁶⁷ Rösener, *Peasants*, 127.

⁶⁸ Drugi izvori smatraju da se zadovoljavajućim smatrao prinos koji je tri do četiri puta nadmašivao količinu posijanog sjemena. Vidi Goldstein, Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 159.

⁶⁹ Rösener, *Peasants*, 128.

Starije metode kultiviranja zemljišta karakteristične za ovo razdoblje baziraju se na ekstenzivnom obrađivanju zemlje dok se ona ne bi iscrpila, a onda bi tu istu površinu ostavili na ugaru određeno vrijeme. Ponekad bi zemlja na ugaru bila samo godinu, dvije, ali bilo je i slučajeva kada se zemlju puštalo da ponovno u potpunosti zaraste te se onda neko vrijeme koristila kao pašnjak dok bi se druga čestica obrađivala. Takav način obrađivanja tla nije zahtijevao nikakvo gnojivo. U nižim planinskim područjima i stepama prakticirala se metoda paljenja određene površine nakon kojega bi se pepeo pomiješao sa zemljom oranjem i na taj bi se način zemlja opskrbila potrebnim hranjivim tvarima. Tako pripremljena površina mogla se koristiti za usjeve dvije godine, nakon čega bi se još koju godinu koristila kao pašnjak prije nego što je ostavljana na ugaru. Isti proces zatim bi se ponovio na susjednoj čestici i tako bi postupno bila iskorištena cijela površina šume predviđena za proizvodnju žitarica.⁷⁰ Potrebno je još spomenuti i dvopoljni sustav obrađivanja tla gdje se jedne godine na određenoj čestici sijalo, sljedeće godine je ta čestica ostavljana na ugaru, a na drugoj bi se sijalo. Takav način obrađivanja tla ostao je u upotrebi i dugo nakon uvođenja tropoljnog sustava, posebice u vinorodnim područjima gdje je naglasak bio na uzgoju vinove loze, ali i iz razloga jer u tim južnijim krajevima za uzgoj jarih usjeva nije bilo dovoljno kiše u ljeto.⁷¹

O ostalim granama poljoprivrede te njihovim proizvodima nije moguće reći ništa konkretno jer izvori za ovo razdoblje šute. O vinu, vrstama grožđa, trgovini vina postoje podaci tek u XII. stoljeću.

Iako su držanje i uzgoj životinja, jednako kao lov i ribolov, bili bitni, ne postoje pouzdane informacije, osim zdravorazumskih razmatranja koja su bazirana na porezima na žir u Wealdu što upućuje na držanje svinja, ili prolaze za stoku u Pirenejima i vjerojatno Alpama, iako prve znatne prolaze nalazimo, u Italiji na primjer, tek nakon 1050. godine i kasnije.⁷² Rösener, s druge strane, konstatira da je stočarstvo bilo dominantna grana poljoprivrede u ranome srednjem vijeku.⁷³

⁷⁰ *ibid.*, 118.

⁷¹ Slično i Goldstein I., B.Grgin 2006, 159., te Rösener, *Peasants*, 119.

⁷² Fossier 1999., 66.

⁷³ Rösener, *Peasants*, 101.

3.2 POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U RAZVIJENOM I KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Razdoblje XI. stoljeća je značajno jer je u tom periodu došlo do poboljšanja u poljoprivrednim alatima i tehnici što je omogućilo proizvodnju viškova hrane i ekonomski opravak i razvoj općenito. Tri su glavna poboljšanja u poljoprivrednoj tehnici- pojava pluga, novi način zaprege i korištenje konja kao radnih životinja te novi način obrade poljoprivrednog zemljišta.

U središnjoj i sjevernoj Europi počela je široka upotreba nove oraće sprave – pluga s kotačem i drvenom odgrnjačom u središnjoj i sjevernoj Europi. Novi plug je puno dublje rezao zemlju istovremeno okrećući brazdu što je pomoglo u kontroliranju korova i omogućilo tlu bolji protok zraka. Teška zemlja ravnica sjeverno od Alpa i vlažno, ali plodno močvarno tlo uzduž rijeka i jezera obrađivano ovom vrstom pluga, osiguralo je povećanje prihoda što je bilo od iznimne važnosti za rastuće stanovništvo. Do XI. stoljeća ralo je bilo u upotrebi kao oraća sprava, iako je ova vrsta pluga bila poznata u nekim rimskim provincijama i uzduž sjevernog mora i u antičko doba. Za razliku od pluga, ralo je samo rezalo zemlju bez mogućnosti izvrtanja ili okretanja brazde, ali upravo zbog te karakteristike zadržalo se do novijega doba na područjima južne Europe gdje je taj način oranja pogodovao karakteristikama tla i klime jer je bilo izbjegnuto pretjerano isušivanje zemlje.

Veća težina novoga pluga zahtijevala je i veću snagu za njegovo upravljanje, što je dovelo i do novog tipa zaprege. Unatoč činjenici da su volovi bili omiljene životinje za oranje u mnogim europskim regijama, u XII. i XIII. stoljeću zabilježena je upotreba konja kao teglećih životinja, a taj trend je, čini se, započeo u sjevernoj Europi. Upotreba konja kao teglećih životinja ne bi bila moguća da se nije počeo koristiti i novi tip zaprege životinja. Starijom metodom životinji bi se zavezao konopac oko vrata, ali na taj je način težak teret gušio konja. Novi predmet - ular bio je dobro podstavljen i dizajniran tako da bolje prijanja uz leđa konja što je životinji omogućavalo normalno disanje i neometanu cirkulaciju. Takva zaprega bila je spojena za kola užadi koja su se spuštala sa svake strane konjskoga vrata. Ular se u centralnoj Europi pojavio već u ranome srednjem vijeku, a razvili su ga euroazijski pastiri i konjanici, te je u Europu došao za vrijeme selidbe Slavena. Novom tehnikom zaprege snaga konja bila je učinkovitije iskorištena što je omogućilo i vuču težih predmeta.⁷⁴

⁷⁴ ibid., 111.

Prema istraživanjima, vučna snaga volova jednaka je onoj konjskoj, ali je radna sposobnost konja veća za 50% jer se konj brže kreće. Još jedna od prednosti konja je ta što imaju više snage koja im omogućava da rade više sati dnevno. Te prednosti konja kao radne životinje bile su bitne za područje centralne i sjeverne Europe gdje loši klimatski uvjeti nisu pogodovali zemljoradnji, posebno ne žetvi te je bilo potrebno najbrže i najbolje moguće iskoristiti zadovoljavajuće vremenske uvjete.

Ipak, konji nisu u potpunosti istisnuli volove kao radnu životinju. U mnogim regijama volovi su se i dalje upotrebljavali za rad na polju. Kada više nisu bili iskoristivi za rad, bili su dobar izvor hrane, a zahtijevali su količinski manje i ne tako kvalitetnu hranu te su bili i otporniji na bolesti od konja.⁷⁵ Tako su u južnoj Njemačkoj volovi bili korišteni kao radne životinje do u kasni srednji vijek. U obavljanju dviju poljoprivrednih radnji; vuči kola s teretom i brananju tla nakon oranja prednjačili su konji zbog svojih osobina. Brananje tla bio je važan dio pripreme zemlje za sjetvu. Tim postupkom usitnjavale su se brazde i poravnale bi se neravnine načinjene oranjem, ispunila šuplja mjesta i uništio bi se korov. Potpuni efekt brananja zemlje bio je ako se ono činilo brzo, zato su i u onim krajevima gdje se inače oralo volovima branalo uz konjsku zapregu.⁷⁶

Treće poboljšanje bilo je korištenje tropoljnog sustava kojim se znatno povećao urod žita. Uvođenjem tropoljnog sustava oranje, sijanje i žetva bili su izjednačeni tijekom cijele godine čime se povećavala i učinkovitost seljakovog rada. Taj se sustav temeljio na slijedu ljetnih i zimskih usjeva i jednogodišnje zemlje na ugaru. Žetva zimskih i ljetnih usjeva sada je mogla biti obavljena od srpnja do kolovoza; proljetni mjeseci bili su rezervirani za oranje i sjetvu ljetnih usjeva, dok je priprema za zimske usjeve bila u jesenskom periodu i bilo je dovoljno vremena za oranje zemlje na ugaru u rano ljeto. Glavno polje namijenjeno za zimske usjeve sada je moglo biti obrađivano i gnojeno intenzivnije nego ranije što je poboljšalo potrebnu hranjivost tla i spriječilo njegovo iscrpljivanje. Oranjem zemlje na ugaru pomoglo se pri kontroliranju korova koji bi inače smanjio urod, pogotovo u slučaju dulje proizvodnje.⁷⁷

Uz ova tri najvažnija poboljšanja u poljoprivrednoj tehnici bilo je još inovacija koje su doprinijele boljem razvoju poljoprivrede, a time i gospodarstva općenito. Svoj moderan oblik kosa je dobila upravo u XII. i XIII. stoljeću kada se koristila za košnju trave. U XIV. stoljeću je zamijenila srp i u žitorodnim dijelovima sjeverne Francuske, Flandriji i Rajnskoj oblasti se

⁷⁵ ibid., 112.

⁷⁶ ibid., 113.

⁷⁷ ibid., 119.

počelo žeti kosom. Prednost je kose bila u tome što je čovjek mogao bolje iskoristiti snagu cijeloga tijela jer je kosio u uspravnome položaju.⁷⁸

U XIII. stoljeću zabilježen je i početak upotrebe mlata za vršidbu žita na području središnje, sjeverne i istočne Europe. Svoju popularnost mlat je stekao zato što je bio jeftin; sastojao se od kože, nije imao metalnih dijelova, pa su si ga svi mogli priuštiti, a i tehnika odvajanja zrnja od stabljike njime bila je izuzetno uspješna. U ovim dijelovima Europe vršidba žita obavljala se u zatvorenim područjima, najčešće tijekom zimskih mjeseci.

Za razliku od sjevernijih krajeva, na Mediteranu se vršidba obavljala na za to predviđenom otvorenom prostoru - gumnu. Takva tradicionalna vršidba odvijala se uz pomoć sitnije stoke (ovaca, koza) koja je gazila po sijenu na gumnu ili bila upregnuta u posebnu spravu kojom se odvajalo zrno.

XII. i XIII. stoljeće bili su odlučni period za gospodarski razvoj zbog znatnoga povećanja obradivih površina, razvoja gradova i važnih inovacija u poljoprivrednoj tehnici. Među inovacijama koje su prihvaćene u srednjem vijeku, a sačuvale su se i u kasnijim stoljećima, ubrajaju se plug s kotačem, korištenje konja kao teglećih životinja s novom vrstom zaprege i potkovama, moderna kosa, vučna kola, mlat, mlinovi na vodu, vjetar i tropoljni sustav.

Tehnički razvoj ovisio je o regiji i blizini glavnih trgovačkih putova i nije se svugdje odvijao jednakom brzinom.⁷⁹ Karakteristika razvijenoga srednjovjekovnog sela bila je i veća upotreba metalnih dijelova u izradi poljoprivrednoga oruđa, a rezultat toga bila je dugotrajnost i veća učinkovitost predmeta. To se odnosi na plug, kola, srp, kosu i lopatu.

Iako je gradska trgovina sudjelovala u proizvodnji oruđa, važnija je bila uloga seoskih obrtnika poput kovača. Drvene dijelove seljaci su također sami proizvodili koristeći drvo iz zajedničke šume. Veliku ulogu u srednjem vijeku igrala je domaća proizvodnja oruđa, ali ona je ubrzano nadopunjena profesionalnim obrtničkim proizvodima.⁸⁰

⁷⁸ ibid., 115.

⁷⁹ ibid., 116.

⁸⁰ ibid., 117.

ZAKLJUČAK

Selo je u srednjem vijeku, posebice prije intenzivnijega razvoja gradova i tržišta bilo osnovna proizvodna jedinica društva. Srednjovjekovno društvo u najgrubljim se crtama dijeli na svećenstvo, plemstvo i seljaštvo, a upravo su pripadnici tog trećeg staleža bili nositelji najvećega dijela ekonomije u srednjem vijeku. Unatoč uvriježenome stavu o statičnosti seljačkoga društva i sela općenito, dijelom i zbog manjka povijesnih izvora za ranija razdoblja srednjeg vijeka, promjene koje su se zbivale tijekom toga povijesnog razdoblja uvelike su utjecale na razvoj sela i seljaštva u svim njegovim segmentima. Seljaštvo je bilo ona skupina društva na koju su najviše utjecale političke, vremenske i klimatske prilike tijekom godina jer su izravno utjecale na njegovu egzistenciju, a istovremeno ono nije bilo u mogućnosti oduprijeti se tim čimbenicima destabilizacije. Takva situacija osobito vrijedi za razdoblje ranoga srednjeg vijeka kada je glavni cilj seljaštva bilo preživljavanje. Bilo je važno osigurati hranu za vlastitu obitelj, ali isto tako i ispuniti zahtjeve koje su pred seljake postavili vlasnici posjeda u zamjenu za zaštitu tijekom ratnih vremena. Zbog nerazvijenosti trgovine i slabe prometne povezanosti, svako selo proizvodilo je namirnice potrebne za život na tome području. Takav oblik proizvodnje bio je krajnje neučinkovit jer pojedinim kulturama nisu odgovarali klimatski uvjeti te je njihov urod bio slab ili nikakav, a količina rada i vremena uložena u njihov uzgoj bila je prevelika. Neprestana borba s prirodom, često otežana i ratovima koji su se odigrali u tome razdoblju, loši tehnički uvjeti, kratki životni vijek i visoka smrtnost stanovništva glavni su problemi s kojima se seljaštvo ranog srednjeg vijeka svakodnevno susretalo.

Od sredine XI. stoljeća nadalje cjelokupna situacija srednjovjekovne Europe promijenila se nabolje. Prestali su učestali barbarski napadi, poboljšali su se klimatski uvjeti, a i tehnike i alati korišteni u poljoprivrednoj proizvodnji što je dovelo do stvaranja zaliha hrane i povećanja stanovništva. Široka upotreba nove orače sprave – pluga s kotačem, novi način zaprege radnih životinja te šira primjena tropoljnog sistema u obrađivanju zemlje doveli su do poboljšanja poljoprivredne proizvodnje. Potrebno je naglasiti da je poboljšanje bilo moguće tek kada su sve inovacije koristile zajedno i da ih nisu sve europske regije prihvatile istovremeno. Povećanje broja stanovništva na području cijele Europe, o čemu svjedoče arheološki i ostali izvori, pokrenulo je i proces kolonizacije još neobrađenih površina za potrebe rastuće populacije. Uslijedila su dva stoljeća ekonomskog i kulturnog razvoja srednjovjekovne Europe tijekom kojega se promijenila i uloga sela i seljaštva. Život seljaka promijenio se na nekoliko razina; ekonomskoj, feudalnoj (odnosima sela i vlastelina koji u

bili gospodari sela) i socijalnoj. Višak poljoprivrednih proizvoda značio je i mogućnost njihove prodaje. S razvojem gradova razvijali su se i tržište i trgovina, gradovi su postali mjesta prodaje seoskih proizvoda i robno-novčane razmjene. Došlo je do promjena u potraživanjima obveza koje su nametali feudalci; smanjio se broj dana koji su seljaci bili dužni provesti na gospodarevoj zemlji u zamjenu za fiksirani novčani iznos. Samim time, seljacima se zbog viška 'slobodnog' vremena pružila mogućnost da se više posvete obrađivanju vlastitih polja. Zbog opsežne kolonizacije i opasnih uvjeta u kojima se ona odvijala davani su i bolji uvjeti za život na takvim prostorima što je uvelike utjecalo na mobilnost dotad prilično statičnoga seljačkog staleža. S druge strane, kako bi zadržali podanike, gospodari su na starijim posjedima nudili bolje uvjete za život. Unutar samoga seljačkog staleža došlo je do većega socijalnog raslojavanja. Imućniji seljaci koji su bili u mogućnosti koristiti poboljšanja u tehnici i alatu počeli su se načinom života vidno razlikovati od siromašnijih mještana. Međutim, kako se ne bi stvorio pogrešan dojam o stoljećima potpunoga blagostanja seljačkog staleža, potrebno je naglasiti kako je ipak veći broj toga staleža i dalje živio u siromaštvu i lošim uvjetima, čemu svjedoči i velik broj dobrotvornih institucija osnovanih na selima upravo za najsiromašnije⁸¹.

Stoljeća koja su uslijedila donijela su još veće promjene u odnosu na dosad spomenute. Možda se najveća promjena dogodila upravo u samoj svijesti seljaštva o vlastitoj egzistenciji i svome doprinosu cjelokupnome društvu. U XIV. i XV. stoljeću pobune seljaka izašle su izvan lokalnih okvira, bile su uzrokovane socijalnim zahtijevanjima i očekivanjima te otporu prema autoritetima. Naravno da se plemstvo nije lako predavalo te je pokušalo zadržati stare povlastice i prava. Međutim, situacija je bila vidno drugačija nego u ranijem razdoblju. Zbog izrazitoga demografskog opadanja (stanovništvo Europe se u nekim regijama smanjilo i za polovicu u odnosu na razdoblje prije Crne Smrti) došlo je do povećanja nadnica, slobodnih obradivih površina te pada cijena proizvoda. Bilo je teško uopće naći radnike ili zadržati zakupnike na svojoj čestici zemlje, došlo je do poboljšanja života za dotada siromašnije slojeve stanovništva. Suživot sela i seljaštva s ostalim grupacijama postao je još kompleksniji. Evidentirane su sve češće specijalizacije kultura u pojedinim regijama prema zahtjevima tržišta, gradovi su se često širili u svoja zaleđa na uštrb sela, ali su i seoske zajednice, baš po uzoru na gradove, organizirale vlastita administrativna tijela upravljanja više ili manje autonomna u odnosu na lokalne moćnike⁸². Stalež seljaka i dalje je bio u najtežem položaju

⁸¹ Sivéry, „Rural society”, 40.

⁸² Sela na sjeveru Italije imala su svoje vlastite statute koji su sadržavali naputke o neovisnoj administraciji njihovog socijalnog i političkog života. Vidi Rösener, *Peasants*, 158.

ako se promatraju njihove obveze i odnosi prema ostalim društvenim skupinama. Bilo bi pogrešno tvrditi da su plemstvo i građani bili zainteresirani za ekonomsko ili drugačije poboljšanje seljaštva. Ponekad su svojim intervencijama podilazili seljaštvu, ali uvijek to dobro dozirajući, kako ne bi naškodili vlastitome položaju. Selo je ipak cijeli srednji vijek ostalo glavna proizvodna jedinica, posebno što se poljoprivredne proizvodnje tiče te je uspjelo u obavljanju toga zadatka.

LITERATURA

- Dyer, Christopher. „Rural Europe“. U: C. Allmand (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VII. Cambridge 1998, 106-121.
- Dyer, Christopher. *Every Day Life in Medieval England*. London 2004.
- Fossier, Robert. „Rural economy and country life“. U: T. Reuter (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. III. Cambridge 1999, 27-64.
- Fossier, Robert. „The rural economy and demographic growth“. U: D. Luscombe i J. Reieley-Smith (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol IV, Part I. Cambridge 2004, 11-47.
- Freedman, Paul. „Rural society“. U: M. Jones (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VI. Cambridge 2000, 82-102.
- Goetz, Hans-Werner. *Life in the Middle Ages from Seventh Thirteenth Century*. London 1993.
- Goldstein Ivo, Borislav Grgin. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb 2006.
- Raukar, Tomislav. *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb 2002.
- Rösener, Werner. *Peasants in the Middle Ages*. Cambridge 1996.
- Sivéry, Gérard. „Rural society“. U: D. Abulafia (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. V. Cambridge 2006, 38-50.
- Wickham, Chris. „Rural society in Carolingian Europe“. U: R. McKitterich (ur.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II. Cambridge 2006, 510-537.